

майже 75%. По Україні відсоток кооперованих членів КНС теж зріс, але показники були дещо нижчими. Так, на 1929 р. представники організованої бідноти в кооперації на Україні склали 50-55%.¹⁸ В її керівних органах (ревізійних комісіях, правліннях) також більшу половину місць (54%) займали члени КНС.¹⁹ Така перевага членів КНС в кооперативних органах цілком відповідала завданням соціальної політики державної партії в період "загострення класової боротьби".

Починаючи з середини 1929 р., вся система селянської кооперації підлягала реорганізації у відповідності з курсом на суцільну колективізацію. Структура і методи роботи кооперативної системи підпорядковувалась одній справі – масовій колективізації. Характерним є лист Могилів-Подільського Буряксоюзу до окружної КНС від 15 грудня 1929 р. В ньому зазначалось, що "система сільськогосподарської кооперації повинна перетворитись у виробничу кооперацію з перспективами на переродження її в масову колективізацію". Перед організаціями КНС ставилось завдання допомагати бідноті вступати до колгоспів.²⁰

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928). - К., 1996.-С. 301; 2. Іванова О. Роль комітетів незаможних селян Поділля в господарському будівництві (1921 -1925 рр.) // В кн. 3 історії радянської Вінниччини.- Вінниця, 1960. - С. 55; 3. Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929рр.). - К., 1995. -С. 99; 4. Мануильский Д.З. О новой политике в деревне и работе на селе. -Х., 1922.-С. 14; 5. ЦДАГО України. - Ф.1. - Оп.6. - Спр.985. - Арк.1; 6. ДАВО. - Ф.П-1. - Оп. 1. - Спр. 674. - Арк.8 зв; 7. ЦДАВО України. - Ф.271. - Оп.1. - Спр.48. - Арк.3; 8. Материали по обследованию комитетов незаможных селян. По данным обследования в июне 1925г. - Х., 1925. - С. 33-51; 9. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.333. - Арк.1-4; 10. Державний архів Хмельницької області. - Ф.Р-1791. - Оп.1. - Спр.167. - Арк.17; 11. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). - Ф.Р-1901. - Оп.1. - Спр.66. - Арк.6; 12. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.136. - Арк. 25; 13. ЦДАВО України. - Ф.257. - Оп.1. - Спр.864. - Арк.12; 14. ДАВО. -Ф.П-31. - Оп.1. – Спр.268. - Арк.26; 15. V Всеукраїнський з'їзд КНС. Стенографічний відчит. - С.14; 16. ДАВО. - Ф.П-31. - Оп.1. - Спр.372. - Арк.20; 17. ДАВО. - Ф.Р-401. - Оп.1. – Спр.2. - Арк.18; 18. Петровский Г.И. Доклад на X съезде КП(б)У. -Х., 1927. - С.44; 19. X з'їзд КП(б)У. Стенографічний відчит.-С.401; 20. ДАВО. - Ф.Р-401. - Оп.1. - Спр.8. - Арк.1.

Ю.С. Степанчук

МІСЦЕ РОБІТНИКІВ У СОЦІАЛЬНІЙ СТРУКТУРІ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЛЯ В ПЕРІОД НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Здавна природно-географічні та кліматичні особливості Подільської губернії (Поділля) визначили основний вид занять її мешканців – сільське господарство в усіх його формах. В результаті чого питома вага чисельності сільського населення тут була завжди більшою, ніж міського. У 1915р. тут проживало 4 млн. 191 тис. чоловік, з них у містах мешкало 8,8%, у селах – 91,2%¹.

Але, починаючи з 20-х років ХХ ст., в результаті урбанізації, населення міст, зокрема на Поділлі, швидко зростає, досягнувши на кінець ХХ ст. майже однакової чисельності в порівнянні з сільським. Так, у 2000 році лише в межах Вінницької області з 1815,3 тис. осіб у містах вже проживало 48,6%, у сільській місцевості – 51,4%².

Невід'ємною складовою частиною розвитку міст стала велика соціальна група населення – робітники. Це – порівняно молода верства у соціальній структурі, чисельність і значення якої почали швидко зростати після реформи 1861р. та подальшого розвитку товарно-промислового виробництва. Якщо в 1862р. на Поділлі нараховувалось 6469 робітників, то в 1905р. їх чисельність зросла до 36468 чоловік. Тобто, лише за 40 пореформених років чисельність робітників Поділля зросла в 5 разів³.

Швидкий розвиток промислового капіталізму розпочався на Україні з останньої третини ХІХ ст. Тут споруджуються нові заводи і фабрики, швидко зростає мережа залізниць. Виникають нові промислові райони – Донецький вугільний, Криворізький залізничний, Придніпровський металургійний з м. Катеринославом (тепер Дніпропетровськ). Наприкінці ХІХ ст. на долю України припадало більше половини виплавки чавуну і видобутку вугілля в Російській імперії.

Поділля в цей час являло собою переважно аграрний регіон з найбільшою густотою

населення на Україні – 104 жителі на 1 кв. версту. Однак тут теж починає розвиватись промисловість, головним чином, цукрова. Вже на початку ХХ ст. на Поділлі працювало 52 цукрозаводи, на яких було зайнято 22843 чол., що становило 62% загальної кількості робітників губернії. Щороку цукровики виробляли 24 млн. пудів цукру, посідаючи друге місце в Україні по випуску цього важливого продукту⁴.

Другою важливою галуззю промисловості Подільської губернії була винокурна. В 1910 р. на Поділлі нараховувалось 116 винокурних та спиртових заводів, на яких працювало 1324 робітники. По випуску горілчаних виробів Подільська губернія в 1912 році вийшла на перше місце в Росії, виробивши 6255 тисяч відер спирту⁵.

Розвивалася на Поділлі і борошномельна промисловість. За даними на 1910 рік, тут нараховувалось 2153 крупчато-борошномельних підприємств, де працювало 5033 робітники⁶.

Велике значення для Поділля мало відкриття в 70-х роках ХІХ ст. залізничної лінії Київ-Одеса, яка проходить через Козятин, Вінницю, Жмеринку, Вапнярку, Крижопіль. На залізничному транспорті у передвоєнні роки було зайнято 14,6 тис. робітників-подолян⁷.

Отже, на початку ХХ ст. на Поділлі значний розвиток отримала переробна харчова промисловість. Всі великі підприємства губернії спеціалізувалися на переробці продуктів місцевого сільськогосподарського виробництва. Робота на багатьох з них мала сезонний характер.

Напередодні Першої світової війни кількість промислових робітників Подільської губернії становила 40 тис. чоловік (без залізничників), що якісно характеризує подальший розвиток основних галузей – цукрової, спиртової та борошномельної.

Проте, як і раніше, у промисловому відношенні Подільська губернія була найбільш відсталою у порівнянні з іншими губерніями України. Так, у цей час у Катеринославській губернії кількість задіяних фабрично-заводських робітників становила 401,7 тис. чол., Херсонській – 130,7 тис. чол., Харківській – 105,4 тис. чол., Київській – 101,3 тис. чол.⁸. Як бачимо, робітничий клас Поділля подекуди в десять разів був чисельно меншим, ніж в інших регіонах України.

В результаті своєї малочисельності та нестабільності робітники Поділля не могли суттєво впливати на громадсько-політичне життя в губернії. Акції протесту проти нещадної експлуатації, як свідчать факти, мали місце, проте вони носили характер стихійності, неорганізованості та локальності. Перенасичений ринок робочої сили давав підприємцям широкі можливості диктувати свої умови щодо розмірів заробітної плати, тривалості робочого дня, умов праці тощо.

Нова сторінка соціальної історії робітників Поділля розпочалася після жовтневого перевороту 1917 р. та завершення громадянської війни. За ці роки господарство губернії було зруйновано, робітничий клас поніс значні втрати, почався процес його розпорошення. Провідна галузь промисловості – цукрова, що вже була в руках держави, в 1921 р. виробила лише 375 тис. пудів. Це становило 4% довоєнного виробництва цукру⁹. Економічний занепад охопив не лише Поділля, а й всю Україну, південні губернії якої потерпали від голоду.

Перед більшовиками постало завдання відновлення економічних зв'язків, налагодження чіткого та умілого управління виробництвом, зміцнення трудової дисципліни тощо.

Впровадження нової економічної політики значно оживило розвиток усіх галузей народного господарства України, відкрило нові перспективи та суттєво змінило соціальну структуру її населення. За допомогою комуністичної ідеології нове соціальне обличчя в цих умовах отримує пролетаріат. Тепер це вже не наймані робітники, які продають свою робочу силу, а політично свідомий згуртований навколо партії клас, який знищив капіталістичну систему господарювання, утвердив робітничо-селянську власність на основні знаряддя і засоби виробництва та спрямував новоутворене радянське суспільство по шляху комунізму.

Та, відіграючи на словах провідну роль в суспільно-політичному житті країни, робітництво, як і в дореволюційні часи, перебувало у дуже важкому соціально-економічному становищі. Наведемо приклад устами сучасниці Райсман А.М. про типові умови та становище робітників на Вінницькій швейній фабриці у 1923 р.: “В майстерні завжди шум, крик, робітники сваряться поміж собою. Немає рівномірного розподілу роботи серед працюючих. 12 робітників користуються однією праскою. В майстерні робітники плюють на підлогу, утворюють навколо себе нечистоти. Всі користуються однією склянкою, що є недопустимим, оскільки деякі робітники

хворіють на туберкульоз. В жіночому відділенні всього одна праска, один стіл, відсутні стільці. Коли заходить замовниця, їй віддають стілець, на якому сидить швея, і та шиє стоячи. Можна собі уявити, як можна шити стоячи. Робота в першому відділенні страждає від того, що виробниче приміщення дуже темне. В шести маленьких кімнатах працює 70 робітників. Ця тіснота негативно позначається на здоров'ї робітників і продуктивності їх праці. Далеко негаразд справи з виплатою робітникам зарплати. Вони отримують її вкрай несвоєчасно, а якщо й отримують, то не всю суму. Робітники отримують аванси в розмірі 2-3 карбованців і тут же їх витрачають.”¹⁰

Незважаючи на тяжкі умови праці, все ж, в міру відновлення зруйнованих промислових підприємств, збільшується і чисельність робітничого класу. Так, на 1923 р. загальна кількість робітників Поділля становила 30461 чол. Більшість з них були некваліфіковані робітники або різноробочі, що становили 55,15% від загальної кількості. З числа кваліфікованих робітників 7,2% становили металісти, 5,9% – харчовики, 5,5% – шевці, 3,4% – робітники місцевого транспорту, 3,4% – залізничники¹¹. Отже, основна маса робітників не мала достатньої кваліфікації.

Щоб покращити рівень грамотності та компетентності робітників, від кваліфікованості яких залежить продуктивність виробничо-технічного процесу, було встановлено систему професійної освіти. В положенні про професійні школи вказувалося, що метою профшкіл є “підготовка робітників певної кваліфікації окремої галузі виробництва і безпосередніх керівників праці”. Термін навчання в профшколах становив 2 роки. Після навчання випускник був зобов'язаний відпрацювати один рік на виробництві, після чого йому присвоювалася спеціальність “кваліфікований робітник”. Мережа професійних шкіл охопила всю територію Подільської губернії і з року в рік зростала. Якщо у 1925 р. у Вінницькій окрузі було 10 профшкіл (не враховуючи художніх і педагогічних), де навчався 951 учень, то вже у 1928 р. їх було 22, які охопили 2319 учнів¹².

Крім профшкіл, в період НЕПу ефективно діяли школи ФЗУ (фабрично-заводського учнівства). Школи ФЗУ, що працювали на базі початкової освіти, стали найбільш масовою формою підготовки робітничих кадрів. На Поділлі такі школи були на заводі “Молот”, на швейній фабриці “Яструб”, на багатьох цукрових підприємствах губернії¹³.

Однією з найгостріших соціальних проблем, яка постійно перебувала в центрі уваги місцевого керівництва, профспілок та інших громадських організацій, було безробіття. В перші роки непу воно досягло значних масштабів. Роботою на той час порівняно непогано забезпечувались лише висококваліфіковані спеціалісти. Більшість робітників фізичної праці зіткнулися з проблемою безробіття.

Статистичні дані про кількість безробітних, реєстрацію яких проводили в основному біржі праці, не завжди чітко відображали реальну картину. Такі види соціальної допомоги безробітним як працевлаштування, грошова чи матеріальна допомога, безкоштовне громадське харчування викликали масу зловживань статусом безробітного з боку населення та спекуляцій ним з боку адміністрацій самих бірж. Також, як зазначає А.Ф. Суровий, у своїй діяльності біржі зіткнулися з протидією бюрократичного апарату, тиском з боку партійних і радянських керівників різних рангів, які вимагали працевлаштування поза чергою своїх родичів і знайомих, видачі грошової допомоги особам, не зареєстрованим на біржах і т. п.¹⁴

За даними бірж праці безробітних на Поділлі було: на 1 січня 1923 р. – 10564 чол.; на 1 січня 1924 р. – 9532 чол.; на 1 січня 1925 р. – 5684 чол.; на 1 лютого 1925 р. – 3725 чол.¹⁵

Різке зменшення даних за лютий 1925 р. пояснюється не зменшенням кількості безробітних, а реорганізацією бірж праці. Наприклад, в Кам'янці-Подільському біржа праці була взагалі ліквідована, її замінив комітет для боротьби з безробіттям, сформований із представників профспілок, господарських органів, окремих підприємств та установ, зацікавлених у розв'язанні проблеми безробіття¹⁶.

Поряд із масовим безробіттям робітництво Поділля в період непу зіткнулося з ще більш небезпечним суспільним ворогом – голодом.

Свідчення про тяжку скруту робітників цукроварень, горілчаних та інших продовольчих підприємств губернії в 1924-1925 рр. наводить І.Г. Шульга в своїй книзі “Голод на Поділлі”. Він зазначає, що ряд підприємств встановили заробітну плату робітникам удвічі меншу, ніж

кваліфікованим спеціалістам, створивши, таким чином, злиденні умови існування некваліфікованим робітникам. Робітники Турбівської цукроварні скаржилися, що їх заробіток становить лише 15 крб. на місяць: “Краще було б жити при старому режимі, – писали вони, – працювати по 14 годин на добу, і мати вдосталь хліба, ніж зараз працювати по 8 годин і відчувати скруту.” Скаржилися поденники Томашпільського, Тростянецького цукрових заводів, яким виплачували по 40 коп. на день¹⁷.

Потрібно зазначити, що на цьому ґрунті тривали постійні конфлікти між робітниками та адміністраціями як державних, так і приватних підприємств. У 1923 р. на підприємствах республіки виникало по 300-400 конфліктів щомісячно. Подільська губернія посідала перше місце по кількості конфліктів на приватних підприємствах – 78,5%¹⁸.

Громадсько-політичне життя робітничого класу Поділля повністю відображало стереотипи громадської поведінки, які були побудовані більшовиками в 20-ті роки. Яскравим свідченням тому є вказівка партії робітничим колективам губернії, як потрібно зустрічати новий 1924 р. Дослівно це звучало так: “В буржуазному світі Новий Рік як народне свято не відзначалось, а було лише п'ятикою і розгульством для панівних класів. Пролетарі ж дивляться на Новий Рік, як на перехід від одного етапу боротьби до другого. Маємо проводити цей день в складній і відповідальній роботі по зміцненню влади пролетаріату. Голос робітників має з усієї сили лунати не тільки на зборах, а також в своїй пресі.”¹⁹

Робітники Поділля залучаються до активної боротьби з релігією. Так, напередодні Пасхи 1924 р. на багатьох підприємствах губернії приймається рішення “що в недільний день Пасхи працювати, а днем відпочинку вважати понеділок”. Сьогодні такі дії можна оцінювати як атеїстичне мракобісся, тоді ж це було нормою життя “по-новому”²⁰.

У 20-х рр. значне місце у суспільно-політичному житті України посідає шефська робота на селі. На Поділлі одним з основних напрямків шефської допомоги робітничого класу була ліквідація неписьменності серед сільського населення. Шефські товариства організовували лікпункти в селах, постачали підручники, літературу, письмове приладдя, проводили місячники лікнепу.

Таким чином, робітники Поділля в період нової економічної політики відігравали значну роль у соціально-економічному та культурному житті краю. Порівняно молодий, але все зростаючий клас став центральною фігурою у радянській соціальній палітрі не лише регіону, а й країни в цілому.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воловик В. П. Соціально-економічне становище Поділля наприкінці XIX – початку XX століття. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 2. – Вінниця. – 2000. – С.56; 2. Річняк Л. А. Скільки нас є. Демографічна ситуація у Вінницькій області. // Вінницька газета. – 2000. – 1 липня. – С.6; 3. Вивчай історію свого краю. – Вінниця. – 1964. – С.7; 4. Городецький С. Сільське господарство Поділля перед світовою війною. – Вінниця. – 1929. – С.7; 5. Там само. – С.49; 6. Весь Юго-Западный край. Справочная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., – 1913. – С.98; 7. Воловик В.П. Вказана праця. – С. 59.; 8. Там само; 9. Вивчай історію свого краю. – Вінниця. – 1964. – С.66; 10. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф. 314. – Оп. – 1. – Спр. 5. – Арк. 140; 11. ДАВО. – Ф. Р-965. – Оп. 5. – Спр. – 190. – Арк. 13; 12. Лойко О.Г. Професійна освіта на Вінниччині за часів непу. // Наукові записки ВДПУ. Серія: Історія. Випуск 3. – Вінниця. – 2001. – С.84; 13. Там само. – С.85; 14. Суровий А.Ф. Боротьба з безробіттям на Поділлі в 20-х роках. // Поділля у контексті української історії. – Вінниця. – 2001. – С.209; 15. ДАВО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. – 473. – Арк. 62; 16. Суровий А.Ф. Вказана праця. – С.211; 17. Шульга І.Г. Голод на Поділлі. – Вінниця. – 1993. – С.24; 18. Суровий А.Ф., Суровий О.А. Про класову боротьбу на підприємствах України в період непу. // Наукові записки Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т. 2 (4). – Кам'янець-Подільський. – 1998. – С.182; 19. ДАВО. – Ф. 314. – Оп. 1. – Спр. 3 – Арк. 119; 20. Там само. – Спр. 5. – Арк. 112.

О.Г. Лойко

ЛІКВІДАЦІЯ НЕПИСЬМЕННОСТІ НА ВІННИЧЧИНІ В ПЕРІОД НЕПУ

Соціально-економічна і суспільно-політична обстановка, що склалась у 1921-1927 рр. у країні, сприяла активному проведенню роботи по ліквідації неписьменності на Вінниччині.